

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

— Ψυχής πάθη Από το όνειρο στην τρέλα

Οργάνωση αφιερώματος
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΡΟΒΑΤΣΟΥ
Ιστορικός-Ανθρωπολόγος

ΤΟ ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ 118 ΕΙΝΑΙ ΚΑΤ' ΟΥΣΙΑΝ το πρώτο μέρος ενός αφιερώματος με θέμα: «Ψυχής πάθη. Από το όνειρο στην τρέλα», που κανονικά θα αναπτυσσόταν σε τρεις μεγάλες χρονικές ενότητες. Το τεύχος αυτό αφορά, λοιπόν, την ελληνική αρχαιότητα που, με όρια την πρώτη και την τελευταία Ολυμπιάδα, εκτείνεται εδώ από το 776 π.Χ. έως το 393 μ.Χ.

Το φάσμα από το όνειρο στη *μανία* (τρέλα) ξεδιπλώνει ο Δ. Κυρτάτας. Οράματα, οπτασίες, φαντασιώσεις, παραισθήσεις αφήνουν αποτυπώματα στην ψυχή όπως και οι αληθινές εικόνες, λέει ο Ζήνων. Αυτή η «φαντασία», η ικανότητα της ψυχής να σχηματίζει εικόνες, «δοκιμάζεται», ελέγχεται σκηνοθετημένα από έναν Δημόκριτο που δεν προτίθεται να επιτρέψει στη θρυλούμενη ύπαρξη δαιμόνων και φαντασμάτων να λειτουργήσει ως επιχείρημα υπέρ της μεταθανάτιας επιβίωσης της ψυχής. Στην αντίπερα όχθη θα βρεθούν οι χριστιανοί ασκητές της ερήμου που αντιμετωπίζουν τους πειρασμούς ενώ, προεξάρχων ανάμεσά τους, ο Αντώνιος θα αναδειχθεί σε εκείνη την παραδειγματική μορφή που δεν έπαψε να εμπνέει τους καλλιτέχνες.

Τα οράματα που σαν όνειρα βλέπει η Κασσάνδρα είναι αυτά που τη στοιχειώνουν, που τη *βιάζουν*, σύμφωνα με την Α. Iriarte. Η οπτική της πρόσληψη και η αμεσότητα μιας περιγραφής «ανεπεξέργαστων» ει-

κώνων κάνουν το λόγο της αινιγματικό για τους ακροατές της που ακούνε κάτι σαν το τραγούδι μιας απδόνας. Η τύφλωση του Τειρεσία, σημειώνει η συγγραφέας, εγγυάται τη μη εξαπάτησή του από οράματα. Λες και, φτιάχνοντας τις εικόνες της, η ψυχή χρησιμοποιεί τα μάτια του σώματος. Κοινός παρονομαστής, η όραση προβάλλει ως αίσθηση στην οποία δεν μπορεί κανείς να βασιστεί απόλυτα, καθώς σε εκείνην αποδίδονται το όνειρο, η φαντασία και όλες εκείνες οι εικόνες που δημιουργούνται χωρίς εξωτερικό ερέθισμα.

Την έννοια του υποκειμένου φέρνουν στο προσκίνιο η *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή, στη διπλή της προσέγγιση, αλλά και ο Αίλιος Αριστείδης ενώ, συμπτωματικά, θίγουν και οι δύο το ζήτημα του πένθους και των ορίων του. Η Ε. Κούκη μελετά τα όνειρα που ο Αίλιος Αριστείδης, όντας άρρωστος, είδε και κατέγραψε λίγο πριν από τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ., κάνοντάς μας να αναλογιστούμε μήπως η εσωτερικότητα του υποκειμένου, που κατά γενική παραδοχή αναδύθηκε μέσα από τις αυτοβιογραφικές *Εξομολογήσεις* του Αγίου Αυγουστίνου, έχει τελικά κάποιον πρόγονο. Ο Κ. Βαλάκας παρουσιάζει τη σοφόκλεια *Ηλέκτρα* με τον άκρατο και κλειστό υποκειμενισμό της, σκοτεινιασμένη από μια ψυχπαθολογία ειρωνικά υπόρρητη, που την καθλώνει στο κατώφλι της λογικής και της τρέλας, σε φαντασιώσεις ανδρεί-

ας, σε άστατες εντάσεις, σε συναισθηματικές εκρήξεις και την εντάσσει στο ιστορικό-πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής.

Πολύ πριν τα πάθη της ψυχής εμπέσουν αμιγώς στη δικαιοδοσία των γιατρών, απασχόλησαν, όπως και συνεχίζουν να απασχολούν, και τους φιλοσόφους. Το διακύβευμα είναι κρίσιμο: ο έλεγχος του εαυτού.

Την ψευδαίσθηση της πολιτισμικής οικειότητας, που συνεπικουρούν λέξεις «κοινές» στην αρχαία και τη νέα ελληνική, αποκαλύπτει η περίπτωση του όρου «ψυχή» στον Όμηρο ή τον Ηράκλειτο. Ο Σ. Ράγκος μάς φέρνει έτσι αντιμέτωπους εξ αρχής με τη διαφορετικότητα της αντίληψης περί «ψυχής» στα ομηρικά έπη, αντίληψη που στις μέρες μας θα είχε καταχωριστεί στα εθνογραφικά ανάλεκτα κάποιου «λιγότερο πολιτισμένου» πληθυσμού. Στο ομηρικό κοσμοειδωλό η σωτηρία της ψυχής είναι η σωτηρία της ζωής. Ο ομηρικός «θυμός» είναι η πλησιέστερη έννοια προς την ψυχή, γράφει ο Σ. Ράγκος. Θυμοφθόρες καταστάσεις όπως η μέθη, η οργή, ο ακαταμάχητος έρωτας, επιφέρουν την απώλεια ελέγχου του εαυτού από το ομηρικό άτομο.

Ο Θ. Καράβατος υπενθυμίζει ότι στη λαϊκή αντίληψη των πλατωνικών «πολών», τον άνθρωπο εξουσιάζουν ο θυμός, η ευχαρίστηση, η λύπη, ο έρωτας, ο φόβος. Με την επικυριαρχία του λογικού

στην τριμερή οργάνωση του πλατωνικού ψυχισμού, επιζητείται η αρωγή της αγωγής για τον έλεγχο του πάθους. Είναι απορίας άξια η πλατωνική καταδίκη της τραγωδίας που μιμείται «μαινόμενους και πονηρούς άνδρας τε και γυναίκας», όπως γράφει ο Κ. Βαλάκας;

Το ομηρικό παράδειγμα έχει, βέβαια, και ένα παράπλευρο όφελος: της εγρήγορσης απέναντι στον κίνδυνο εκείνης της απροβλημάτιστης άποψης που επενδύει τη «δυτική» αντίληψη περί ψυχής με παγκόσμια ισχύ και πολιτισμική ανωτερότητα. Για την ενεργοποίηση ενός τέτοιου προβληματισμού, ίσως η αντίστιξη με έναν άλλο πολιτισμό μεγάλο και αρχαίο, τον ινδικό, να ήταν η πλέον ενδεδειγμένη.

Εξίσου διαφωτιστική, για τον ίδιο λόγο, είναι η πρόσληψη της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλή από τους Ευρωπαίους, θέμα που πραγματεύεται η Ε. Παπάζογλου. «Τα αρχαία ελληνικά ήθη» στην τραγωδία θεωρήθηκαν πρωτόγονα στην αγριότητά τους, τον 18ο αιώνα, ενώ στις αρχές του 20ού οι γυναικείες μορφές της *Ηλέκτρας* και της *Κλυταιμνήστρας* φάνταζαν σαν απολιθώματα από τα προϊστορικά στάδια της μητριαρχίας. Η σκηνική πορεία της *Ηλέκτρας* αποτυπώνει το δείκτη για τα αποδεκτά όρια της «φύσης του εαυτού». Παραφθεύοντας την εξαιρετική διατύπωση της συγγραφέως, ύστερα από μια *Ηλέκτρα* «εκθαμβωτική σαν πάλλευκο άγαλμα» κατά τις προτιμήσεις ενός Winkelmann, εκρήγνυται το 1903 στο Βερολίνο μια «μαύρη» *Ηλέκτρα*, μεταξυ έκστασης και υστερίας, μια *Ηλέκτρα* που δεν είναι αφοσιωμένη στον πατέρα αλλά που πάσχει από λιβιδινική ή/και μονομανή «καθήλωση» με τάσεις προς την αιμομιξία. Γράφει η Ε. Παπάζογλου: Πρόκειται για μια «σύλληψη βαθύτατα εκλεκτικιστική», αφού συνομιλεί με τους ασθενείς των Charcot, Breuer και Freud, τον Bachofen, τον Nietzsche, τον Rhode και, κυρίως, με την ιατρική ερμηνεία της αριστοτελικής κάθαρσης.

Όπως επισημαίνει ο Θ. Καράβατος, η έννοια της ψυχικής νόσου, που πλάστηκε κατ' αναλογία προς τη σωματική νόσο, σχηματίστηκε μόλις στα ελληνιστικά χρόνια και αποκρυσταλλώθηκε τον 5ο αιώνα μ.Χ. Η νοσολογική διαφοροποίηση με-

ταξύ μανίας και φρενιτίδας, συρρίκνωσε την τρέλα εντός της ιατρικής του σώματος. Από τους στωικούς, ο Κικέρων διέκρινε μεταξύ «insania», όπως μεταφραζόταν η «μανία», και «furor», και ενέταξε τη «μανία» στην αρμοδιότητα των φιλοσόφων.

Οι ψυχικές διαταραχές των ηρωϊδων στα μυθιστορήματα, που παρουσιάζει η Δ. Ιωσήφ, έχουν εξωψυχικά αίτια: θεοί και δαίμονες, φίλτρα μαγικά, οργανικές παθήσεις. Αρωγοί στις διαταραχές αυτές, που κάνουν πάντα έμφυλη διάκριση, έρχονται γιατροί και ιερείς-προφήτες αδιακρίτως. Όλοι τους όμως είναι ανήμποροι να γιατρέψουν τις γυναίκες από την τρέλα που προκαλεί ο απεγνωσμένος ανεκπλήρωτος έρωτας.

Από τους αιγύπτιους κατασκευαστές μαγικών φίλτρων στα μυθιστορήματα, περνάμε στους σχεδόν συνομήλικους τους μαγικούς παπύρους που βρέθηκαν στην Αίγυπτο και, συγκεκριμένα, στο κοφτερό ερωτικό ξόρκι «ξίφος Δαρδάνου». Η Ε. Παχούμπ ιχνηλατεί νεοπλατωνικές και μυστηριακές επιρροές και, ως προς τη φιλοσοφική και ερωτική πραγμάτευση της «ένωσης», σημειώνει την κοινότητα του λεξιλογίου που ενδέχεται να είναι πολύ γλαφυρό. Το ξόρκι περιλαμβάνει, εκτός από την επίκληση στον Έρωτα, ένα τελετουργικό που καθορίζει την εγχάρυξη μιας παράστασης στην κάθε μια από τις δυο πλευρές ενός μαγνητικού λίθου. Η μία, που απεικονίζει την Ψυχή και τον Έρωτα να αγκαλιάζονται, φαίνεται ότι παραπέμπει στον Απουλίιο. Είναι η παράσταση με το λαμπρό μέλλον στην τέχνη. Η άλλη παριστάνει την «Αφροδίτη να κάθεται καβάλα στην Ψυχή», ενώ ο Έρωτας κρατά δαυλό αναμμένο και καίει την Ψυχή. Αυτή η «άγρια» παράσταση, απ' όσο ξέρουμε, δεν προκάλεσε το ενδιαφέρον των καλλιτεχνών.

Η γυναικεία έφεση στην ερωτική μανία, την έκσταση, δεν είναι γεγονός αυτονόητο. Ιδιαίτερα όταν συναντά το φαινόμενο του μαιναδισμού: *Ηλέκτρα* στη βερολινέζικη παράσταση, *Κασσάνδρα* στην αρχαιότητα. Ελληνιστές δεν δίστασαν να υποβάλουν την ιδέα ότι το αρχαιοελληνικό «τελετουργικό δρώμενο» «μπορεί και να αναπτύχθηκε μέσα από αυθόρμητες κρίσεις μαζικής υστερίας»¹ ή να φωτίσουν το φαινόμενο του μαιναδισμού και του βακχικού *ενθου-*

σιασμού μέσω των περιπτώσεων κατοχής από πνεύματα στην Αίγυπτο, την Τυνησία και το Σουδάν.²

Ωστόσο, η κατοχή, «το έσχατο πάθος», σημαδεύει και μια μέγιστη διάκριση ανάμεσα στη Δύση και τον υπόλοιπο κόσμο: στη Δύση επιζεί ως μεταφορά για ακραία συναισθήματα ή πάθη, ενώ αλλού είναι «κυριολεκτική» και ενσωματωμένη σε κάποια «θρησκευτική» εμπειρία.³ Μια τέτοια διάκριση εφαρμόζει το DSM-IV του 1994, το εγκεκριμένο από την Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο των Διανοητικών Διαταραχών, όταν διευκρινίζει πως ο ορισμός του της έκστασης (trance) αναφέρεται μόνο σε εκστάσεις εκτός θρησκευτικών πρακτικών – λες και το «θρησκευτικό» είναι μια ξεκάθαρη διαπολιτισμική έννοια.⁴

Ο Δ. Παλαιθοδώρος μάς προσφέρει ένα πανόραμα ψυχών. Υπέροχες στη μικροσκοπική τους διάσταση, που προσπαθεί να αποτυπώσει ό,τι απομένει από τον άνθρωπο και βρίσκεται «εκτός του κόσμου τούτου», παρακολουθούν το σώμα που εγκατέλειψαν θρηνώντας. Με εξαίρεση το β' μισό του 7ου αιώνα π.Χ. όταν, όπως γράφει ο συγγραφέας, επικράτησε η πτηνόμορφη απεικόνισή τους, σε σμίκρυνση ή σαν σκιές, οι ψυχές απεικονίστηκαν ανθρωπομορφικά.

Ευχαριστίες στους συνεργάτες, γνώριμους και νέους, που αποδέχθηκαν να συνοψίσουν τις σκέψεις τους στις λίγες σελίδες που τους ζητήθηκαν. Επειδή διέθεσε αφειδώς από το χρόνο του σε συζητήσεις, και για τις πολύτιμες και συντροφικές του συμβουλές, ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Δημήτρη Κυρτάτα.

Σημειώσεις

- 1 E. R. Dodds, *Οι Έλληνες και το Παράλογο*, Αθήνα 1978, Παράρτημα «Μαιναδισμός».
- 2 H. Jeanmaire, *Dionysos: Histoire du culte de Bacchus*, Payot, Παρίσι 1978.
- 3 V. Crapanzano, «Introduction», στο V. Crapanzano / V. Garrison (επιμ.), *Case Studies in Spirit Possession*, John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη 1977, σ. 9.
- 4 I. Hacking, *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Sciences of Memory*, PUP, Princeton, NJ 1995, σ. 142-143.